

Sopornas universum

Lynn Åkesson

Malmö Återbyggdepå en kylslagen februari-dag 2005: lastbilar och gaffeltruckar rör sig i hangarliknande byggnader i Malmös industrihamn.¹ Gammalt byggmaterial från rivningar och renoveringar går nya liv till mötes efter en tid i depå. Ordningen är minutiös. Allt är sorterat, märkt, ibland tillsnyggat. Utomhus står taktegel prydligt travade i uppmärkta trälårar. En- och tvåkupigt. Från skånska tegelbruk – Börringe, Vittinge och Veberöd. Tegel från danska bruk benämns rätt och slätt som ”dansk” och så finns några lårar märkta ”okänd” för tillverkningsorten. Det fanns en tid när var och varannan liten ort i Skåne hade sitt eget tegelbruk med lokalspecifik färg och form på produkterna. Den som äger ett gammalt hus kan vara lycklig om det finns en låda från rätt tegelbruk här som man kan laga taket med.

Det märks att detta är stenhusens del av Sverige. Inomhus fortsätter sortimentet med klinkers och prov på fasadtegel, rött, gult och brunt i alla nyanser. En stilla vandring genom Återbyggdepås lokaler är en vandring i tiden. Hundra år på en timme med särskilt tydliga nedslag i vissa tider. Tegel från förra sekelskiftet, sanitetsporslin från 1960- och 70-talen. Toalettstolar, handfat och bidéer prydligt uppradade på en bred balkong som löper runt hangaren. Här kan man vandra runt bland ljusblå, lime- och olivgröna, rosa, bruna och för all del en del vita toalettstolar och samtidigt njuta av utsikten tvärs över hallen. På motsatta sidans balkong finns kontorsmöbler från of-

fentlig förvaltning uppvisande en bedövande enformighet av identiska skåp och skrivbord från 1980-talet ungefär.

Sanitetsgodsets färgprakt lockar blicken och tanken. Varför denna färggladhet under en viss tid och varför det vitas totala hegemoni under kommande decennier? Bidéernas existens blev kortlivad i svenska badrum. Många hade dessutom ingen aning om hur dessa tingestar var avsedda att användas. Mestadels tvättade man strumpor i dem. I samtida badrumsreklam är bidéerna totalt bortraderade. Dagens badrums kreatörer är inspirerade av japanska tvagningsinrättningar med tillhörande träbyttor och massiva stenkar att tvätta sig i. Att tvätta rumpan i bidé är ingen gångbar tankefigur. Stendöd.

Under porslinet, i bottenplan, finns fascinerande rader av dörrar. Höga spegeldörrar med färgen flagnande från dörrbladen, massiva, tunga. Runt 800 kronor får man betala för en sådan dörr som förfäder och -mödrar passerat i oräkneliga skaror, öppnat och stängt oräkneliga gånger sedan 1905. En del dörrar har blyinfattat glas, vissa levereras med tillhörande karm och kostar några extra hundralappar. Vissa karmar är meterdjupa och vittnar om de väldiga stenväggar de varit monterade i. Andra dörrar andas sent 1940-tal, släta bruna plywoodskivor monterade på träram med tomma luften mellan skivorna. Åter andra har kvardröjande meddelanden, ”släck ljuset” eller ”diskmedel”.

Så kan man fortsätta vandringen och fundera över spröjsade fönster med tillhörande karm i gott skick för ett par tusen, köksinredningar från sjukhus där luckor och lådor har märkningen kvar, ”diabeteskost” exempelvis. Besynnerliga el-prylar, kontakter, sladdar, lampor och lysrör, rostfria vaskar, kakel och garderober. Ur rivningarnas och renoveringarnas bråte har dessa ting återuppstått som brukbara ting, stolt paraderande i prydliga rader. Och den kyliga lokalen bär den goda doften av gammalt hus, av trä och tegel, rent och avsopat. Förfallets lukt är borta, sorteringen och ordnandet har återskapat förbrukade ting och givit dem ett nytt värde.

Tio minuter bort med bil, i IKEAs hämta-själv-lager, finns en liknande prydlig ordning fast för oanvända varor. IKEAs doft är förstås avgörande annorlunda. Mestadels består den av förpackningarnas, kartongernas torra lukt. Men så småningom ska även många av dessa hyllor, garderober, sängar och soffor hamna i återbrukandets annonser, på garageförsäljningar, i second hand-affärer eller på loppis. Vår tid rymmer möjligheten att tröttna på saker innan de blivit utslitna och därmed också möjligheten att de kan göra tjänst hos någon annan. Möjligtvis med undantag för bidéerna, badrummens dinosaurier.

Kulturell nedbrytning

Återbrukandets och återanvändningens problematik är en av flera ingångar i det forskningsprojekt om skräp och sopor som startats vid Etnologiska institutionen i Lund 2005.² Dess konkreta utgångspunkt är sop- och avfallshantering i vid mening. Den bärande frågeställningen handlar om på vilka sätt sopor kan vara kulturteoretiskt intressanta. Ett påtagligt drag i mycket av senare års kulturteori är det svaga intresset för förslitnings- och förfallsprocesser. Forskning och debatt har ägnats åt kulturell formering och gestaltning, identitetsskapande och kulturbyggen. Det har i hög grad handlat om kulturella uppbygg-

nadsprocesser. Nedbrytningsprocesserna har däremot hamnat i skymundan.

Som påpekas i *Journal of Material Culture* 2003:3, har den fruktbara antropologiska tradition som kallas ”the social life of things” (Appadurai 1986), ofta undvikit diskussionen om tingens död, ”the death of things”. Ur ett kulturteoretiskt perspektiv rymmer därför ett tingens nedbrytningsperspektiv även en möjlighet till förnyelse av kulturanalysen. Tingens död innefattar då inte endast det fysiska förfallet. Samtidens konsumtion förutsätter också en kulturell förslitning. Men vissa föremål slits snabbare än andra. Modet påverkar mat och kläder, bilar och möbler (Löfgren 2001, 2005). En pastellfärgad bidé är omöjlig, en flagnad spegeldörr ett fynd. Datorer och annan IT-utrustning präglas å sin sida av ett uppgraderingsetos, av en starkt accelererande förslitningstakt (Willim 1999). Biologisk nedbrytning och död har i ännu lägre grad varit föremål för kulturanalytiskt intresse. Inte desto mindre finns starka kopplingar mellan avfall och död både på ett konceptuellt och symboliskt plan (Kristeva 1982, Raitt 2003).

Sopor handlar om ordning – och oordning. Den vardagliga sorteringen är naturligtvis ett uttryck för ett sådant ordnande. Sopsortering blir en besvärjelse för att blidka konsumtionens dåliga samvete. Utan att riktigt veta hur det står till med återvinningen och vad som är bäst för miljön, sorterar ändå många för att det känns bra och moraliskt riktigt. Själva principen om hur ordning skapas är ett kulturellt fenomen och såväl ordningens som oordningens variationer tycks obegränsade (Douglas 1966, Frykman 1979). Oordningen, baksidorna, de flytande och dåligt definierade kategorierna uppfattas som kulturellt hotfulla. Så skapas i varje samhälle ett särskilt slags avskräde, sopor, oordning, baksidor, ingenmansland, avvikare, mänskliga sopor och outsiders enligt kulturspecifika principer för avskiljande (Åkesson 1991).

Sopor kan ses som ett arkiv, som ett privat eller samhälleligt minne, vilket bär vittnesbörd om kulturellt relevanta kategorier för ordning, hantering, produktion och konsumtion. Det bortslängda kan också ses som ett arkiv av handlingar och preferenser, tidsbundna försanthållanden och världsbilder. Det handlar om betydelsebärande bråte, ”a mess with a message” (Yaeger 2003). I vissa fall blir detta minne oändligt långt och arkiven överfulla. Så trängs atomsoporna i Barents hav och på Kolahalvön medan förgiftade, radioaktiva avfallsdammar i Estland läcker ut sin förstörelse i Östersjön. I USA väcker planerna på att slutförvara atomsopor från hela Amerika i Nevadaöknen, inte långt från Las Vegas, starka protester. Ingen vill hysa arkiverat kärnavfall.

Sopornas hantering kan relateras till frågor om familj, hushåll och kön. I länder där rent vatten och fungerande avlopp är en bristvara drabbar det oftast kvinnor i deras traditionella egenskap av husmödrar (Ledje 1994). Traditionellt är dock själva yrket som sopanterare dominerat av män (Johnsen & Torstenson 1992). När det gäller hantering av döda kroppar har dock det omvända förhållandet varit det vanliga, då kvinnlighet förknippas med kropp, kött och död (Bloch & Parry 1989). Avfallshantering är således inte befriad från könskonstruktioner, särskilt vad gäller biologiskt avfall och död (Svensson 2000).

Konsumtionsmönster på familj- och hushållsnivå avspeglas också i avfallet. Förhållandet mellan rik och fattig, mellan nöd och överflöd manifesteras inte minst i hanteringen av livsmedel. I en amerikansk antropologisk studie visas att mellan 40 och 50 procent av de råvaror som skördas aldrig når konsumenternas magar. I stället hamnar de i soporna, slängda redan vid produktionen på grund av dåliga priser, på vägen till konsumenterna eller av konsumenterna själva. Detta till ett värde av minst 40 miljarder dollar – årligen. En amerikansk genomsnittsfamilj kastar bort 14 procent

av den inköpta maten, motsvarande 590 dollar om året.³ Ställd i relation till världens svältande människor är detta förfärande siffror.

Sopor kan kopplas till makt och fattigdom, såväl historiskt som i samtiden. I gårdagens Sverige representerade de skrotsamlade taternarna, liksom hästslaktarna eller rackarna den underklass som hanterade landsbygdssamhällets avfallsprodukter (Egardt 1962, Svensson 1993). Idag exporterar de rika länderna sina sopor till de fattiga utan hänsyn till de risker som befolkningen där utsätts för. Hit hör de snabbväxande IT-soporna. Varor som producerats i Asien, konsumerats i Europa och USA, återvänds som skrot till vedervärdiga IT-kyrkogårdar, bland annat i Kina (Wong 2004). Utöver de uppenbara ekonomiska orättvisor som skapar dessa förhållanden, kan man fråga sig hur de kan förstås i kulturella termer. Vilken slags social ordning, vilka kulturella identiteter upprätthålls med denna arbetsdelning?

Värdelös – värdefull, tur och retur

Ett annat perspektiv på sopor och skrot är deras förmåga att transformeras, att bli till något annat. Konst till exempel, utställd på välrenommerade gallerier och museer eller tillgänglig för köpsugna via Internet där en uppsjö av konstnärer numera saluför sina alster. På <www.nycgarbage.com> finner man en av dem. I detta fall kan man köpa kuber, garanterat täta och luktfria i plexiglas, fyllda med äkta gatsopor från New York. En hopknycklad kaffemugg från Starbucks, gamla tuggummin och bananskal transformerade till konst. Att göra skrotkonst är naturligtvis ingen nyhet. Möjligtvis måste publiken utmanas med ett allt starkare tilltal för att konstnärerna ska höras i bruset från plåtkrossarna. Exempelvis anlidade konstnären Michael Landy tolv personer för att förstöra allt han ägde. Sammanlagt 7.006 ting destruerades inför hugade åskådare i en hyrd lokal på Oxford Street i centrala London (Yaeger 2003).⁴

Foto: Susanne Ewert

Både konst och vetenskap rymmer en tradition av fascination inför dessa ordningar och avskräde (Edwards 1994, Ehn 2001, Fitch 2003, Puustinen 2003). I film används gärna den sönderfrätta stadens apokalyps som bakgrund, exempelvis i Ridley Scotts nutidsklassiker *Blade Runner*. I T.S. Eliots berömda poem *The Waste Land* från ett krigshärjat Europa 1922 finns en finurlig dubbelmening i begreppet "waste" som rymmer både betydelsen "öde" och skräp, avskräde. Cornelis Vreeswijk gav oss sin "Ballad från en sopp-tipp" och bildkonstnären/fotografen Cindy Sherman bygger bildsviter utifrån ruttande kadaver och sopor. Don DeLillo använder områden med gigantiska mängder fyllnads-massor, sopor, som fond i sin samhällskritiska roman *Underworld* 1997. Sopornas hemvister lämpar sig väl för dystopier.

Helt andra förvandlingsnummer innebär att skrot transformeras till musikinstrument, redskap, bostäder och andra användbara nyt-

tigheter. Det ligger nära till hands att tänka på människor som bokstavligen lever på sopp-tipparna eller bland gatornas sopor. Buenos Aires sopp-letare "los cartoneros" eller Mexicos "los pepenadores". Eller på dagens svenska hemlösa på jakt efter kopparkablar som kan säljas till skrothandlare. Men för inte så många decennier sedan ingick konsten att sy om och förvandla kläder från stora till små familjemedlemmar, måltidsrester till nya middagar eller att göra nya redskap av gamla, i en tradition av sparsamhet och hushållning. Ett spår av återbruk som nu kommit tillbaka i andra, högteknologiska skepnader. Västvärldens växande sopberg har liksom nöden blivit en slags uppfinningarnas moder. Så kan uttjanta plastflaskor förvandlas till råvara för fleece-tröjor, specifika bakterier användas för att sanera förorenade miljöer, spillfärg kan förvandlas till kompositmaterial, slagg från brända sopor och gummiklipp från gamla däck kan användas som material

vid vägbyggen. I Japan pågår forskning som innebär att komposterbart hushållsavfall kan omvandlas till elektricitet.⁵ Byggavfall kan, som ovan visats, i sorterat skick återanvändas vid nybyggnad. Retur och recycling är viktiga begrepp i dagens miljöretorik.

Uppfinningsrikedomen och kreativiteten när det gäller sopornas förvandling tar sig många uttryck. Att dölja och dumpa är en beprövad ”teknik”. Förgiftat avfall som grävts ned på gamla industriområden, avfall som dumpas i havet, sopor som slängs längs undanskymda skogsvägar. Eller rika länder som exporterar sina sopor till fattiga. Döljandets och dumpningens teknik bygger på att vältra över ansvar och kostnader för soporna på någon annan. På framtida generationer, på enskilda markägare, eller på människor i andra länder.

En variant av upplevelseindustrin, den så kallade chock-turismen, bygger på motsatt princip. Här handlar det istället om att synliggöra och exponera. Chockturismen får näring av den lockelse som misär och elände innebär, av den dragningskraft som samhällets avigsidor också utövar. Så kan kåkstäder och slumområden upplevas och beskådas i säkerhet bakom rundtursbussens glasrutor eller utflykter göras till landskap förödda av kemikalier och gift. Hela samhällssystem som förpassats till ideologiernas soptipp kan återuppstå för skräckblandat nostalgiska utflykter. I forna Östtyskland, med hög arbetslöshet och bitterhet över återföreningens pris, finns planer på att skapa en nöjespark med tema DDR. I Litauen finns redan Stalinworld, en temapark som utformats som ett sovjetiskt fångläger och fyllts med statyer från kommunisttiden (Burström 2003). Den som inte vill besöka de faktiska platserna kan nöja sig med att gå på bio. *Goodbye Lenin* (regi Wolfgang Becker) heter till exempel komedin med DDR som bakgrund, en succé såväl i Tyskland som i Sverige. Monument över en tid och dess meningsbärande personer förvandlas till sopor.

Men de bär fortfarande på en laddning som kan återbrukas och få nytt värde (Frykman 2001). Som den Leninstaty som numera står utanför en McDonald’s-restaurang i Dallas, Texas, försedd med skylten ”America won” (Burström 2003).

Kopplingen mellan skräp och värde (waste and value) finns bland annat i sociologisk och antropologisk forskning (Thompson 1979, Hawkins & Muecke 2003). Fokuseringen på värde, att det värdefullas natur endast kan förstås i ljuset av det värdelösa, är ett centralt teoretiskt perspektiv. Historisk och kulturhistorisk forskning inom området erbjuder viktig kunskap, liksom den arkeologiska forskningsinriktning som brukar benämnas garbageology (Laporte 2000, Mayne & Murray 2001, Rathje 2001, Torstenson 1995, Wetterberg 2002).

Sopor är alltså inte konstanta. De förändras, glider på en skala från värdelöst – värdefullt – ovärderligt. Det den ene förkastar åtrår den andre. Ting kan laddas om och få nya innebörder (Kopytoff 1986). Utslängt skräp kan bli till begärlig egendom. Fyndjakten pågår på loppmarknader, i second hand-butiker och på soptippar (Fredriksson 1996). Skräp och avfall är arkeologins själva grundförutsättning.

Rena och orena sopor

Sopor kan kategoriseras enligt många principer. Strikt empiriskt kan sopbergen delas in i kategorier baserade på innehåll. De kan också delas in i sopor som kan transformeras till energi i form av värme eller gödning, sopor som kan återvinnas och de som inte kan det och måste låsas in, oskadliggöras eller slutförvaras för oöverskådlig framtid. Ett annat sätt att betrakta sopornas mångfald är att se dem i termer av rena respektive orena sopor.

De rena soporna är framför allt ting, platser, byggnader. De består av kasserade föremål som kan återbrukas och få ny mening och ny estetik i en annan kontext. Slottsruinen

ger spelrum för fantasin och näring åt visioner om stolta riddare och kungliga soldater. Övergivna gårdar och torp på väg tillbaka in i landskapet reser frågor om de människor som en gång levde här, deras existensvillkor, glädjeämnen och umbäranden. Ett litet gjuteri där porten stängdes för sista gången på 1950-talet, arbetarna gick hem men maskinerna blev kvar. Gamla jordbruksredskap som sjunker ned i mossan, stora, oanvända silos eller hela industrikomplex vittnar om svunna tider. Eller en gammal skola med klassrummet återställt av hembygdsföreningen. Den upphöjda katedern, planscherna på väggarna föreställande jordbrukets årstider, bibelord, skolbänkar i strikta rader. Skolhusen rymmer ett förr med idéer, värderingar, normer och auktoritetsuppfattningar som obönhörligen har hamnat på den ideologiska soptippen. Även förfärliga platser som förintelseläger eller slagfält tvättas rena av tiden och befrias från vämjelig stank och outhärdliga synintryck. Rena sopor låter sig i allmänhet beröras och besökas. Rena sopor har hög nostalgifaktor.

Annorlunda förhåller det sig med de orena soporna. Jäsande, ruttnande stinkande biologiskt avfall, avgaser och kemiska föroreningar, sjukhusens riskavfall, slakteriavfall, radioaktivt avfall. Som ett underjordiskt mycelium förbinder de kommunala kloakerna människor med varandra. På sin väg mot reningsverken färdas kroppsliga utsöndringar och smutsvatten. Avloppsledningarna är avskiljandets motorvägar med ett innehåll som blivit oberörbart och fördolt sedan det lämnat kroppen och diskhon. Den läckra måltidens rester som luktar illa i sophinken, en bit möjlig melon i kylskåpet eller potatis som ruttnat och stinkande läcker en vämjelig vätska i plastpåsen i skafferiet. Det är avfall som måste beröras men kortvarigt och med visst obehag. Inte heller kon som självdött ute i sommarhagen har något försonande över sig där hon ligger med uppsvälld buk och feta flugor kretsande kring sig. Fågelsången och de

intagande sommarblomstren förstärker snarare än mildrar obehaget. Det är en lättnad när kadavertransporten äntligen kommer.

Destruktionsanläggningen väntar på den döda kon. Andra döda djurkroppar kan, liksom döda människors kroppar, förvandlas från orent till rent avfall genom rituell teknik. Djurkrematorier tar hand om döda husdjur efter fastställd taxa. Husdjuren kan också begravas på särskilda djurkyrkogårdar, i kollektiv minneslund eller i separat gravplats. Det är uppenbart att djurägare som betalat extra för individuell kremering och gravplats för sina döda djur betraktar djurets kropp som något mer än ett orent kadaver.⁶

För människor innebär den sammantagna ritualiseringen vid ett dödsfall då den döda kroppen tvättas och kläs samt begravningsakten med eller utan religiösa inslag, att den döda kroppen blir något annat än blott ett ruttnande kadaver. Trots begravningsbrukens väldiga variation geografiskt och tidsmässigt finns en gemensam nämnare: på ett eller annat sätt renas den döda kroppen med begravningsritualernas hjälp från dödens orenhet. Tiden erbjuder även i detta sammanhang en hjälpande hand. Skelettdelar från djur och människor, hela skelett eller kraniesamlingar på museer, har rensats från sitt sönderfallande kött av tiden och blivit rena. Kadaver förvandlas till kvarlevor genom rituell praktik (Bell 1997, Bloch & Parry 1989, Åkesson 1997).

Mellan rent och orent finns en gråzon, ett flytande område som rymmer möjlighet till förflyttning mellan de båda kategorierna som väl att märka kan vara av såväl symbolisk som materiell natur. Den symboliska orenheten kan exempelvis bestå av att vissa födoämnen eller vissa människor anses orena av kulturella, traditionella eller religiösa skäl snarare än av faktisk oätlighet eller smitta och smuts. Ur detta perspektiv är fixeringen vid bäst-föredatum på moderna livsmedelsförpackningar som innebär att fullt ätliga livsmedel kastas för att "datumet gått ut", jämförbar med ur-

åldriga födoämnestabun av religiösa skäl. I båda fallen överskuggar föreställningen om oätlighet den konkreta födan. I en allmän seculariseringsprocess har en religiöst betingad orenhet ersatts av en vetenskaplig.

Men sopornas gråzon har ytterligare dimensioner. Transformerings från orent till rent har inte sällan marginaliserat de människor som hanterar olika slags sopor eller döda kroppar. Dessa hantverkare inom avfallshandlingens skrå har ofta förvandlats till oberörbara personer i samhällets utkant. Ett sådant stigma vidlåder förvisso inte dagens professionella renhållningsarbetare. Men liksom soptippen befinner sig i stadens utkant får själva sophandlingen gärna ett drag av mystik och okontrollerad verksamhet. Exempelvis i den populära tv-serien *Sopranos* har mafiabossen Tony Soprano ett svårbestämt sop- eller recyclingföretag som sin fasad utåt. I Sverige går en svårutrotad koppling mellan skrothantering och kriminalitet tillbaka till tattarnas affärsverksamhet, där resultatet inte alltid kom till skatteindrivarens kännedom.

Ett hemligt liv

Sopornas hemlighetsfulla drag har även andra kopplingar än till ljusskygga affärer. Hushållens sopor är privata och tillhör den personliga sfären. Att någon snokar i ens egen soptunna är integritetskränkande. Föga förvånande har kända personer som ovetande utsatts för att deras sopor tömts ut till beskådan för tv-publiken reagerat mycket negativt.⁷ Sopor är avslöjande och bör hållas i det fördolda.

På en liten lokal sopstation i Blekinge, ideellt bemannad några timmar i veckan av representanter från idrottsföreningen, står tolv containrar prydligt uppradade. Här kan man lämna de vanliga sorterade soporna: plast, metall, trä, glas, gamla kylskåp och så vidare, samt osorterat avfall, mediciner och miljöfarligt avfall som färgrester och liknande. Det kostar 50 kronor för en personbil och 100 kronor för ett släp att bli av med sina sopor.

På den lilla orten känner de flesta varandra och det händer att den som lämnar skräp uppmanar sopvakten för dagen att fråga om någon annan kan behöva en bättre begagnad ljuddämpare eller något annat som egentligen är för bra för att bara kastas. Människor frågar också ofta i vilken container som saker och ting ska lämnas. Men gör de inte det gäller regeln att inte lägga sig i soplämnarnas förehavanden. Tills den som lämnar sopor inleder konversationen eller det är dags för betalning håller sig vakthavande diskret i bakgrunden i anslutning till arbetsboden som ger skydd för väder och vind. Renhållningsverkets reglemente för den som vaktar den lilla sopstationen är mycket tydligt vad gäller relationen till den som lämnar sopor. ”Kom ihåg”, lyder föreskriften, ”att aldrig ta dispyter med avfallslämnarna. Hänvisa frågor om missnöje o dyl till affärsverkets renhållningsavdelning.” Vakten ska också komma ihåg att aldrig ”kommentera lämnarens avfall så som läkemedel eller dylikt”. Trots denna diskretion föredrar en del att lämna åtminstone vissa sopor på den mera anonyma sopstationen i staden. Där blandas och försvinner de privata hemligheterna lättare i mängden.

Detta drag av privathet och integritet som personalen på renhållningsverket i denna kommun är så uppmärksam på, står i bjärt kontrast till en annan nutida trend i sopornas rike: fullständig transparens och genomlysning. Hit hör så kallade sopspioner, anställda av Förpackningsinsamlingen AB. Sopspionerna, ofta pensionerade poliser, övervakar i hemlighet obemannade återvinningsstationer där allt annat än återvinningsbara förpackningar förorenar platsen. Försyndelserna har i vissa fall lett till åtal med dryga böter som följd. Trots att äkkligheterna knappast känner några gränser – det talas om döda husdjur, latrinsäckar, matavfall och läckande bilbatterier som kastats vid förpackningsinsamlingens stationer – upprör sopspararnas verksamhet vissa medborgare. En insändarskribent i en lo-

kaltidning gör en travesti på SÄPO och kallar soppionerna för SOPO. Den senare, hemliga sop-polisen döms ut som storebrorsfasoner och skribentens slutsats blir att SOPO måste, och lägg märke till uttrycket, *skrotas*.⁸

Ett annat uttryck för kontroll och transparens i sopheringen är de genomskinliga soppåsar som påbjuds i vissa kommuner. Olika färger markerar olika slags sopor och de genomskinliga påsarna medger att man med blotta ögat kan kontrollera att rätt slags sopor hamnat i rätt påse. Den osäkerhet som de transparenta påsarna skapar – har man verkligen lagt i på rätt sätt – eller de avslöjanden de innebär, leder i vissa fall till att människor, trots att det är förbjudet, tar med sig sina sopor till en annan kommun där kravet på transparens och synlighet (ännu) inte genomdrivits i motsvarande grad.

Viljan att hemlighålla och dölja kombinerad med upptäckandet, avslöjandet och den skarpa blicken är ett tacksamt spår i deckare, kriminalromaner och mer eller mindre dokumentära rekonstruktioner av hemiska våldsbrott. Likdelar dyker upp på soptippar, skickliga tekniker rotar i misstänkta sopor, i deras hem eller bilar efter spår som kan fria eller fälla. Soptipparna är i sig själva en dramatisk miljö med sina stora maskiner, lyftar, plåtpressar. Dramatiken förstärks av avfallets personliga rötter, kopplat till specifika människor, drömmar och handlingar. Att finna det avgörande beviset i gigantiska sophögar är förstås som att leta efter nålen i höstacken. Det är den stora utmaningen.

Det dolda och hemliga är ett kraftfullt tema. Här finns både den lockande mystiken och det vi absolut inte vill veta något om, det som blicken vänds bort ifrån. Gay Hawkins talar om det fördoldas kraft, "the force of the hidden". Det som vi inte vill se eller befatta oss med tar plats, blir styrande och är viktiga redskap för att upprätthålla social ordning och politisk auktoritet (Hawkins 2003).

Konsumtionssamhällets fingeravtryck

Som resultat av kulturskapande principer för ordning och avskiljande är hanteringen av sopor impregnerad med moral och värdeomdömen, med känslor av skam och skuld. Det som skilts från kroppen, matbordet, hus hållet, har också blivit symboliskt förorenat, äckligt, motbjudande och oberörbart. Men denna förvandling är ingen naturlag. Smuts och äcklighet varierar med tider och platser. Det äckliga är emellertid en mäktig och ofta osynlig upprätthållare av kulturell ordning. Det äckliga flyttar sig snabbt från ideologins värld och sätter sig i kroppen som en oreflekterad magkänsla. Att skilda värderingar eller hela världsbilder är grundval för känslan av det äckliga blir ibland bara synligt när värdesystem möts, kolliderar eller förändras. Detta har Jonas Frykman visat med exempel hämtade från svensk borgar- och bondeklass vid förra århundradeskiftet, bland annat i *Den kultiverade människan* (1979). Människor lärde sig att skämmas enligt borgerliga kriterier för smuts och orenhet.

Det finns naturligtvis hygieniska och medicinska skäl för att röja upp i avskrädeshögarna. Stanken och smittan i forna tiders stadsmiljöer, där avskrädet slängdes ut på gatorna för fritt strövande grisar att böka i, är lätt att föreställa sig. Lika vämjelig är tanken på att den ena grannens latrin under åratals kunde läcka in i den andres bostadsrum (Nygård 2004). Ett annat exempel är läkare som gick från obduktions- till förlossningsborden utan större rengöringsprocedur av händer och kläder (Nilsson 2000) och därmed medverkade till att kvinnor och nyfödda infekterades och dog. Men smutsen och bakterierna stannade inte vid att vara fysiska hot. De transformerades också till moraliska stigmat som skilde människor enligt en smutsens hierarki. En smutsig människa blev en sämre människa och fattigdomens smuts och misär ansågs av många vara ett i grunden moraliskt problem. Fattigdomen var, liksom smutsen och oförmå-

gan att hålla rent omkring sig, självförvållad. Fattigdomen blev skamlig, ”snuskig” ett begrepp att ta avstånd med (Frykman 1979).

Idag lärs vi, med större eller mindre framgång, att skämmas över de gigantiska sopberg som är konsumtionens baksida. Ur den synvinkeln var de gamla stadsmiljöerna att föredra, här skapades inga svårhanterliga sopberg vilket exempelvis historikern Susan Strasser visar i boken *Waste and Want* (1999). Uppfostran och utbildning krävs i dagens samhälle för att medborgarna skall komma till insikt om sopornas problematik. Skolorna är förstås viktiga i detta avseende. Här är en populär metod för att öka barnens insikter i avfallshanteringen att besöka lokala reningsverk. Personal från reningsverken visar och berättar. Barnen kommer hem med berättelser fyllda av luktintryck och stor förvåning över hur mycket skit som produceras och upprörda över vad strumpbyxor och tops som slängts i toalettstolen kan ställa till med.

Ett annat sätt att medvetandegöra och rusta upp sopmoralen är kampanjer av olika slag. Stiftelsen ”Håll Sverige rent”, grundad 1983, driver flera sådana projekt. Stiftelsens tidiga föregångare var kampanjen ”Håll naturen ren”, som startades 1962 i regi av Svenska naturskyddsföreningen. Erfarenheterna visar att sopmoralen lätt sjunker och att varje generation måste uppfostras på nytt. 2001 startades två nya kampanjer. En riktades mot skrotbilar, den andra mot vanligt vardagskräp under namnet ”Ett skräp om dagen”. Den senare innebar att människor uppmuntrades att inte bara kasta sitt eget skräp i papperskorgar, utan att även plocka upp minst ett annat skräp om dagen, ett skräp som alltså hade en annan upphovsman. Även McDonald’s, rimligen en stor producent av sopor, gjorde propaganda för kampanjen. På det pappersark som våren 2003 täckte brickan uppmanas hamburgerkonsumenterna att bli medlemmar i ”Ett skräp om dagen”.

Men trots kampanjer och tekniska innovationer är det ofta svårt att få människor att

ändra på invanda rutiner och föreställningar om avskiljandets praktiker. Sällan kopplas beslut om infrastruktur och implementering av nya tekniska system till diskursiva föreställningar om rent och orent, livskvalitet och god miljö, till hur människor tänker om sopor. Vanans makt ska inte underskattas. Det är generellt svårt att få människor att ändra invanda beteenden och det som är tekniskt möjligt är inte alltid kulturellt möjligt. Det gäller även för avfallshantering.

Uppfostran, propaganda, information. Begreppen kan växla, liksom åsikterna om metoderna och dess bakomliggande syften. Tidningsbilagor som handlar om miljöfrågor eller om att sortera sopor på rätt sätt, almanackor med soptips från det lokala reningsverket eller företagsreklam som framhäver en miljöprofil kan uppfattas både som seriösa försök att förmedla livsnödvändig kunskap, som förmyndarmentalitet eller marknadsföringstrick. Sorteringsentusiaster i bostadsområden eller på arbetsplatser är inte alltid väl sedda.

Klart är att begreppet miljö intar en betydelsefull och värdeladdad position idag. Miljöbegreppet har kanske nått en viss kulturell utmattnings- eller trötthetsgräns. Men arbets-, ute- och innemiljö, kultur- och naturmiljö, miljöpolicy, miljöaspekter, miljöarbete och så vidare kan inte viftas undan. Inget företag, ingen politisk organisation kan underlåta att deklarerera sin miljöpolicy. Den blir en del i imageskapandet, en del av företagets eller institutionernas branding. Hur den efterlevs är en annan fråga.

De moraliska övertonerna och det ideologiska tankegodset bakom åtskillnaden mellan rent och smutsigt är, som så mycket annat, lättare att se i historiens backspegel. Men det absolut nödvändiga arbetet med att minska mängden sopor, att skydda mark, vatten, luft och inte minst människor från avskrädets farligheter i all sin mångfald är inte fritt från värderingar idag heller. Moralerna är ständigt närvarande i sopornas rike.

Sopornas universum erbjuder ett rikt panorama att undersöka. Avtrycken från dagens konsumtionssamhälle skapar problem både för privatpersoner och för samhälle. Men de erbjuder också ett givande forskningsfält om på vilka sätt olika typer av nedbrytningsprocesser samspekar. Hur färgas till exempel idéer om kulturellt åldrande av metaforer och modeller från biologisk nedbrytning eller fysisk materialtrötthet? Hur flätas diskursiva element hämtade från materiens, kulturens och kroppens förgänglighet in i varandra? Vilka svar kan ges på frågor om estetisering, kultur- och civilisationskritik, globala sammanhang, nostalgi, återbruk och regeneration? Ett kulturteoretiskt angreppssätt med fokus på vad som konstituerar äckel och oberörbarhet kan, tillsammans med särskiljande som kulturell praktik, vara en metod att närma sig det vänande sopberget.

Lynn Åkesson, docent

Etnologiska institutionen, Lund

Noter

- 1 Delar av de tankar som presenteras här, har tidigare publicerats i *Axess* 2003:7 (Åkesson 2003).
- 2 Projektet "Sopornas universum – en etnologisk studie av kulturell nedbrytning" finansieras av Riksbankens Jubileumsfond.
- 3 Undersökningen är gjord av Timothy W. Jones, University of Arizona. Den presenterades på <www.uanews.org/cgi-bin/WebObjects/UAnews.woa/wa/MainStoryDetails?ArticleID=10144> i november 2004.
- 4 Michael Landy har länge arbetat med sopor som tema. Utställningen *Scrapheap Services* ironiserar över temat människor som behöver städas bort och destrueras (Landy 1996).
- 5 Se *Ny Teknik* som fortlöpande rapporterar om forskning och uppfinningar som förvandlar avfall till nyttigheter. Exemplet ovan är hämtade från 2003.
- 6 Se vidare Åkesson 2005.
- 7 Se även Rathje 2001:17f. om en journalists utforskande av bl.a. Bob Dylans och Henry Kissingers sopor.
- 8 *Blekinge läns tidning* 22/2 2003.

Referenser

- Appadurai, Arjun (red.) 1986: *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bell, Catherine 1997: *Ritual Perspectives and Dimensions*. New York: Oxford University Press.
- Bloch, Maurice & Parry, Jonathan (red.) 1989: *Death and the Regeneration of Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burström, Mats 2003: Skrotupplaget är tidsandans kyrkogård. *Axess* 2003:7.
- DeLillo, Don 1997: *Underworld*. New York: Scribner, Simon & Schuster Inc.
- Douglas, Mary 1966: *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Edwards, Folke 1994: *Ulf Wahlberg. Målningar, teckningar, skisser, objekt, foto. 1955–1994*. Älvsjö: Ulf Wahlberg.
- Eliot, T.S. 1922/2002: *The Waste Land – Det öde landet*. Lund: Bakhåll.
- Egardt, Brita 1962: *Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar*. Stockholm: Nordiska Museet.
- Ehn, Billy & Löfgren, Orvar 2001: *Kulturanalyser*. Malmö: Gleerups.
- Fitch, Steven 2003: *Gone. Photographs of Abandonment on the High Plains*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Fredriksson, Cecilia 1996: Loppmarknader och ruiner. Om loppmarknadens estetik. I: Valeri, Renée & Nordström, Ingrid (red.): *Tycke och smak. Sju etnologer om estetik*. Stockholm: Carlssons.
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar 1979: *Den kultiverade människan*. Malmö: Gleerups.
- Frykman, Jonas 2001: Till Vladimir Gortans minne. En fenomenologisk studie av monumentens förvandling. *Kulturella Perspektiv* 2001:4.
- Hawkins, Gay & Muecke, Stephen (red.) 2003: *Culture and Waste. The Creation and Destruction of Value*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Johnsen, Per-Erling & Torstenson, Inge 1992: Med "banjo" i klaskedoen. Fra en dotömmers hverdag i 1970-åra. *Byminner* 1992:4.
- Journal of Material Culture* 2003:3.
- Kopytoff, Igor 1986: The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process. I: Appadurai, Arjun (red.): *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Kristeva, Julia 1982: *Powers of Horror*. New York: Columbia University Press.
- Landy, Michael 1996: *Scrapheap Services*. London: Chisenhale Gallery, Ridinghouse Editions.
- Laporte, Dominique 2000: *History of Shit*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Ledje, Helena 1994: *Water for Health and Wealth*. Stockholm: Development Studies Unit, Department of Social Anthropology.
- Löfgren, Orvar 2005: Catwalking and Coolhunting: Mandrake thermodynamics. I: Löfgren, Orvar & Willim, Robert (red.): *Magic, Culture and the New Economy*. Oxford: Berg Publishers.
- Mayne, Alan & Murray, Tim 2001: *The Archaeology of Urban Landscapes. Explorations in Slumland*. Port Melbourne: Cambridge University Press.
- Nilsson, Ulrika 2000: Att ta till kniven. Professionalisering och konstruktion av kön i tidig gynekologi. I: Uddenberg, Nils (red.): *Det givna och det föränderliga*. Nora: Nya Doxa.
- Nygård Henry, 2004: *Bara ett ringa obehag? Avfall och renhållning i de finländska städernas profylaktiska strategier 1830–1930*. Åbo: Åbo Akademi förlag.
- Puustinen, Antti-Henrikki 2003: De okända soporna. Etnologiska aspekter på avfallets och det onödiga kulturella dimensioner. *Laboratorium för folk och kultur* 2003:4.
- Raitt, Suzanne 2003: Psychic Waste: Freud, Fechner, and the Principle of Constancy. I: Hawkins, Gay & Muecke, Stephen (red.): *Culture and Waste. The Creation and Destruction of Value*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Rathje, William 2001: Integrated Archaeology: a Garbage Paradigm. I: Buchli, B. & Lucas, G. (red.): *Archaeologies of the Contemporary Past*. London & New York: Routledge.
- Strasser, Susan 1999: *Waste and Want: A Social History of Trash*. New York: Metropolitan Books.
- Svensson, Birgitta 1993: *Bortom all ära och redlighet: tattarnas spel med rättvisan*. Stockholm: Nordiska Museet.
- Svensson, Ingeborg 2000: En död kropp är en heterosexuell kropp: om döden som heteronormativ konstruktion. I: Rogan, Bjarne & Alver, Bente: *Norden og Europa*. Oslo: Novus förlag.
- Thompson, Michael 1979: *Rubbish Theory: the Creation and Destruction of Value*. Oxford: Oxford University Press.
- Torstenson, Inge 1995: Husholdningsavfall i bysamfunnet – förvandling, kamouflering og eksponering. *Dugnad* 1995:3.
- Wetterberg, Ola (red.) 2002: Renhållning. Temanummer *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 2002:44.
- Willim, Robert 1999: Semi-Detached: Computers and the Aesthetic of Ephemerality. I: Lundin, Susanne & Åkesson, Lynn (red.): *Amalgamations. Fusing Technology and Culture*. Lund: Nordic Academic Press.
- Wong, Ola 2004: Livsfarlig export. *IT-kyrkogården*. VI 2004:3.
- Yaeger, Patricia 2003: Trash as Archive, Trash as Enlightenment. I: Hawkins, Gay & Muecke, Stephen (red.): *Culture and Waste. The Creation and Destruction of Value*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Åkesson, Lynn 1991: *De ovanligas betydelse*. Stockholm: Carlssons.
- Åkesson, Lynn 1997: *Mellan levande och döda. Föreställningar om kropp och ritual*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Åkesson, Lynn 2003: Soporna säger vem du är. *Axess* 2003:7.
- Åkesson, Lynn 2005: Hur dör djur? *Kulturella Perspektiv* 2005:2.

SUMMARY

The Universe of Waste: On Culture and Decomposition

The aim of this study is to analyze processes of cultural attrition. Its point of departure is garbage and waste disposal in a broad sense. In recent cultural theory, the lack of interest in processes of wear and tear and decay is obvious. Research and debate have focused on cultural construction, formation, and creation of identity. This study focuses on the opposite, on cultural decomposition. The ambition is also to develop analytical tools in understanding cultural attrition. How does cultural forms get worn out and used up? How do metaphors and models belonging to biodegradation or material fatigue failure influence ideas of cultural aging? In what way are discursive elements

from material, cultural and bodily decay entwined together? Which answers can be given on questions of aestheticism, cultural- and civilization-critique, global matters, nostalgia, recycling, and regeneration? Waste disposal is a growing problem in consumer society. In spite of campaigns and technical innovation, it is often hard to persuade people to change practices and attitudes. A cultural analysis can give important contributions in understanding individual as well as societal perspectives when decisions on implementation are linked to discursive conceptions on clean and unclean, life-quality and a healthy environment.